

Czas w przestrzeni miasta

Przykład Łodzi

Paulina Tobiasz-Lis

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Czas w przestrzeni miasta

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Czas w przestrzeni miasta

Przykład Łodzi

Paulina Tobiasz-Lis

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2016

Paulina Tobiasz-Lis – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej, 90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31

RECENZENT

Ewa Klima

REDAKTOR INICJUJĄCY

Iwona Gos

TŁUMACZENIE STRESZCZENIA

Krzysztof Stec

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Danuta Bąk

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI

Stämpfli Polska Sp. z o.o.

Zdjęcie wykorzystane na okładce autorstwa Aleksandry Tobiasz

Praca naukowa finansowana ze środków dotacji celowej Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa
Wyższego na prowadzenie badań naukowych służących rozwojowi młodych naukowców w 2015 r.,
jako realizacja projektu pt. *Społeczna percepcja dynamiki przestrzeni miejskiej. Przykład Łodzi*

© Copyright by Paulina Tobiasz-Lis, Łódź 2016

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.07251.15.0.M

Ark. wyd. 7,2; ark. druk. 9,0

ISBN 978-83-8088-379-6

e-ISBN 978-83-8088-380-2

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Spis treści

Wprowadzenie	7
--------------	---

Rozdział I

Teoretyczne podstawy rozważań nad czasem **21**

1.1. Wybrane koncepcje i rodzaje czasu w filozofii i naukach społecznych	21
1.2. Ujęcie czasu w geografii. Od badań przestrzeni <i>w czasie</i> do <i>czasoprzestrzeni</i>	25
1.3. Wymiary czasu w przestrzeni miasta	29
1.3.1. Pomiędzy ewolucją krajobrazu a codziennym rytmem miasta	29
1.3.2. Czas w trialektycznej przestrzeni miasta	33

Rozdział II

Zapisywanie czasu w przestrzeni miasta. Łódź postrzegana **35**

2.1. Od rolniczego miasteczka do miasta wielkiego przemysłu	35
2.2. Transformacja w Łodzi. Czas gwałtownych zmian	42
2.3. Przyszłość Łodzi w planach rozwoju miasta	48

Rozdział III

Wizualizacja czasu w przestrzeni miasta. Łódź wyobrażana **53**

3.1. Obraz Łodzi w planach miasta	53
3.2. Obraz Łodzi na widokówkach	60
3.2.1. Właściwości i funkcje widokówek	60
3.2.2. Symbole miasta i „znaki czasu”	62
3.2.3. Pomiędzy trwaniem a zmianą – ulica Piotrkowska w Łodzi	66
3.3. Symbole czasu w przestrzeni miasta	68

Rozdział IV

Odczytywanie i interpretacja czasu w przestrzeni miasta.**Łódź przeżywana**

	79
4.1. Społeczna interpretacja dynamiki miasta	79
4.1.1. Wzrost i upadek	79
4.1.2. Nierówne tempo miasta	88
4.1.3. Bezruch	94
4.2. Powrót do przeszłości – pamięć miejsc	97
4.3. Sposoby orientacji w czasie	98
4.3.1. Cykliczność miasta	98
4.3.2. Miasto inne niż zwykle	101
Zakończenie	105
Literatura	109
Materiały źródłowe	114
Spis tabel, rysunków i fotografii	117
Załączniki	121
Time in the city. The case of Łódź (Summary)	123

Wprowadzenie

*Miasto to więcej niż miejsce w przestrzeni,
to dramat w czasie.*

[Geddes 1905: 115]

Rozważania na temat czasu, który jest podstawowym atrybutem rzeczywistości i ludzkiego poznania, trwają od stuleci i nadal nie tracą na znaczeniu. Istotny wzrost zainteresowania problematyką czasu, obserwowany w ostatnich dziesięcioleciach, bywa interpretowany jako efekt „przesilenia kulturowego”, „presji współczesności”, odczucia szybko zmieniającej się rzeczywistości, będącej rezultatem tempa przemian cywilizacyjnych, wszechobecności czasu i powszechności związanych z nim procesów [Tarkowska 1987]. Doświadczamy fundamentalnej zmiany w rozumieniu czasu, od pojmowania go jako relatywnie wolnego i linearnego do szybkiego i chwilowego.

Podstawą filozoficznych rozważań nad pojęciem czasu jest ujęcie go w ciąg chronologiczny obejmujący przeszłość, teraźniejszość i przyszłość, które stają się możliwe do odróżnienia dzięki pamięci, aktualnemu postrzeganiu i oczekiwaniom. Koncepcja czasu w układzie trójczłonowym: „było – jest – będzie”, została przedstawiona obrazowo za pomocą dwóch stożków zwróconych do siebie wierzchołkami i stykających się w jednym punkcie (klepsydra). Dolny stożek symbolizuje przeszłość, górny przyszłość, a punkt ich zetknięcia teraźniejszość [Borowiec 2013]. Pomimo tej asymetryczności ulotnego „teraz”, w trójczłonowej koncepcji czasu jest to najbardziej realna orientacja czasu i najpełniej doświadczana zmysłowo, a jednocześnie niezbędne ogniwo dla rozpatrywania zdeterminowanej przeszłości i niezdeterminowanej przyszłości, co jest szczególnie istotne w refleksji nad czasem w psychologii i socjologii.

Psychologia czasu bada indywidualne różnice zachowań temporalnych, orientacji w czasie, czy horyzontu czasowego poszczególnych jednostek. Podkreśla się znaczenie poziomu inteligencji, osobowości, charakteru codziennych zajęć, czy zaangażowania i motywacji, które im

towarzyszą. Różnie odczuwa i postrzega upływ czasu nawet ten sam człowiek w zależności od doświadczanych emocji, wykonywanych działań, czy innych okoliczności zewnętrznych. Badania psychologów podkreślają też, że ludzie są dalecy od linearnego pojmowania czasu [Bajcar 2000].

W pracach socjologicznych wyróżnić można dwa nurty badań prowadzonych nad kategorią czasu. Z jednej strony jest to problematyka budżetów czasu, czasu wolnego i czasu pracy, gdzie chodzi o ilościowy pomiar jednostek czasu przeznaczanych na różne rodzaje codziennych aktywności pojedynczych osób lub całych grup społecznych. Należy podkreślić, iż ten nurt badań nawiązuje do szkoły geografii czasu rozwiniętej w latach 70. XX wieku przez T. Hägerstranda, który wraz ze swoim zespołem pracował nad użytkowaniem czasu i organizacją ekologiczną szwedzkiego społeczeństwa. Badania te, związane z dominującym wówczas fizykalistycznym podejściem do społeczeństwa, nie mówią jednak nic na temat specyfiki czasu jako elementu kultury, świadomości społecznej, sposobów myślenia i wartościowania. W tym przypadku jest to czas jednorodny, podzielny, równo płynący, czas fizyki klasycznej i potocznej świadomości ukształtowanej w nowożytnej kulturze zachodniej, mierzony zegarem i kalendarzem. Z drugiej strony są w socjologii badania podejmujące kategorię czasu jako przedmiot analizy, autonomiczny problem – nie tylko wymiar zjawisk społecznych, ale zjawisko samo w sobie. Czas jest wówczas rozumiany jako zjawisko społecznie i kulturowo zmienne, wielostronnie uwarunkowane, nieredukowalne do prostych wskaźników ilościowych i ilościowej charakterystyki. Uwzględnia się społeczne treści, konwencje, wartości i znaczenia związane z czasem w życiu społecznym. Czas jest kategorią społecznie subiektywną, różnie doświadczaną i przeżywaną w konkretnych kontekstach społecznych. Następuje swoiste przejście od pojęcia czasu jako miary do pojęcia czasu jako wartości, przejście od czasu ekonomicznego do czasu antropologicznego. Takie ujęcie socjologicznej problematyki czasu zdaje się być znacznie bardziej złożone od problematyki psychologicznej. Zbiorowy, a nie jednostkowy charakter czasu społecznego opisuje się wskazując na jego intersubiektywność, wspólnotę doświadczeń i sposobów myślenia o czasie. Wyodrębnia się czas morfologiczno-ekologiczny, odpowiadający środowisku zewnętrznemu, przyrodniczemu i technicznemu, czas modeli, reguł, znaków, ról społecznych i postaw zbiorowych, symboli, idei i wartości społecznych. Wyniki wielu prac socjologicznych szukających związków pomiędzy sposobami doświadczania i percepcji czasu a sytuacjami społecznymi, czy przynależnością do określonych grup społecznych, pokazują, że każdy rodzaj struktury społecznej inaczej wartościuje różne obszary czasu, operuje innym czasem i żyje w innym czasie [szerzej: Tarkowska 1987].

Antropologów i etnografów interesuje pojęcie czasu i wyobrażenia z nim związane jako element kultury społeczeństw. Prowadzono badania stosunku ludzi do przeszłości, teraźniejszości i przyszłości oraz sposobów doświadczania czasu i jego mierzenia [Leach 1950, 1956, 1961; Lévi-Strauss 1969, 1970]. Wyniki potwierdzają, że kwestie trwania i przemijania, następstwa i zmiany, cykliczne i linearne sposoby rozumienia czasu pojawiają się we wszystkich społeczeństwach ludzkich, tyle że z odmiennie rozłożonymi akcentami. Koncentrowano się przede wszystkim na rekonstrukcji pojęcia czasu w społeczeństwach pierwotnych, wydobywając jego specyficzne cechy poprzez przeciwstawianie ich koncepcjom i wyobrażeniom czasu właściwym nowożytnym społeczeństwom industrialnym. Efektem takiego porównania jest opozycja dwóch typów czasu: linearnego – ilościowego czasu współczesnych społeczeństw, i cyklicznego – jakościowego czasu społeczeństw pierwotnych.

Wyrazem myślenia o rzeczywistości, a zatem i o czasie, jest język – w wąskim rozumieniu system znaków i podstawowy środek komunikacji, w szerokim – element kultury. Fakt ten otwiera możliwości analizy znaczenia pojęcia „czas” lingwistom. Wyniki badań prowadzonych nad podobieństwami i różnicami znaczenia poszczególnych słów w różnych językach prowadzą do wniosku, iż określenia czasu, takie jak: *teraz, przed, po, trwanie* i *chwila*, stanowią przykład pojęć uniwersalnych, uniwersalny alfabet, nazwany przez A. Wierzbicką [2007] „naturalnym metafizycznym semantycznym”. Zdaniem B. L. Whorfa [1982], pojmujemy czas jako pewną przestrzeń o ściśle wyznaczonych rozmiarach lub jako ruch w tej przestrzeni. Językowo ujęty czas może być zatem *długi* lub *krótki*. Używamy określeń: *odcinek czasu, czy kawał czasu*, a w odniesieniu do ruchu mówimy, że czas *biegnie, płynie, czy ucieka*. Różnorodne metafory stosowane w językach do tworzenia „portretu” czasu, który jest zjawiskiem nieprzestrzennym, pozbawionym formy, niedostępnym zmysłom, prowadzą do odmiennych konceptualizacji tego pojęcia [Burzyńska, Libura 2000].

Architekci i urbaniści utożsamiają czas z ruchem symbolizującym życie przestrzeni, zwłaszcza miejskiej, jej ewolucję, wewnętrzną energię. Czas uznawany tutaj za czwarty wymiar przestrzeni powoduje, że wszystkie trójwymiarowe i trójkierunkowe przemiany są także czterowymiarowe i czterokierunkowe, zależne od czasu, jego upływu, czy tempa. Można je obserwować na przykładzie rozwoju terytorialnego miast, wymiany ich wewnętrznych struktur, zanikania starych i pojawiania się w nich nowych elementów. Miasto jest bogatą, ruchomą i zmienną w czasie „mozaiką dotyczącą skali, wielkości, wieku, formy i charakteru elementów, kołażu barw i światła, ruchu i czasu – swoistym urbanistycznym *perpetuum mobile* będącym efektem przenikania się, zazębiania różnych okresów historycznych

i warstw kulturowych [Pęcowska 2012: 83–84]. Architektów interesuje także nieruchome, stabilne i trwałe tło dla życia społecznego toczącego się w mieście, będące podstawą orientacji człowieka w przestrzeni, dające mu poczucie bezpieczeństwa i symbolicznej osłony.

Konsekwentna refleksja zarówno nad istotą czasu, jak i przestrzeni w badaniach geograficznych miała miejsce w drugiej połowie XX wieku, będąc, podobnie jak w innych naukach społecznych, rezultatem istotnych zmian filozoficzno-metodologicznych, które doprowadziły do reinterpretacji podstawowych kategorii rzeczywistości. Dominującemu wcześniej podejściu naturalistycznemu przeciwstawiono podejście humanistyczne, a koncepcję obiektywistycznej natury rzeczywistości, niezależnej od ludzkich wyobrażeń, skonfrontowano z podejściem konstruktywistycznym, podkreślającym, że rzeczywistość jest społecznie wytworzona.

Odnosząc się do omówionego powyżej kontinuum temporalnego i tezy o różnicy geografii i historii polegającej na tym, że pierwsza odwołuje się do teraźniejszości, a druga do przeszłości, F. Braudel zauważył, że teraźniejszość także interesuje historyków, gdyż „teraźniejszość jest historią”. Z kolei geograficzne wyjaśnianie dotyczy nie tylko „tak szczyłego pasma czasu teraźniejszego, lecz obejmuje czas ludzki w pełnym wymiarze” [Braudel 1971: 226]. Geografia to jego zdaniem „oko historii”, czyli sposób oglądania i rozumienia świata, ludzi, społeczeństw, a także ich wielorakich problemów [Jędrzejczyk 2008].

W perspektywie geografii kategoria czasu jest zagadnieniem szczególnie ważnym i jednocześnie bardzo złożonym, ponieważ wspólnie z przestrzenią stanowi podstawowy wymiar rzeczywistości, w której funkcjonuje człowiek. Czasu nie można, tak jak przestrzeni, wyrazić w sposób graficzny, jest on jednak – tak jak przestrzeń – podstawowym składnikiem życia społecznego. Ludzie żyją w określonej „czasoprze-strzeni”, która składa się z co najmniej kilku wzajemnie nakładających się perspektyw: od perspektywy makro – czasu epoki, czasu kultur, przez perspektywę mezo – pokoleń, po perspektywę mikro – czasu osobistego i funkcjonowania z dnia na dzień. Ludzie kształtują i użytkują przestrzeń, w myśl aktualnych idei i wzorców, jednocześnie doświadczając i odczytując symbole zapisane w niej w przeszłości. W ten sposób w przestrzeni następuje akumulacja czasu i przestrzeń utrwala czas, otwierając pole zainteresowań dla geografów i geografii, która może stanowić syntezę wszystkich wcześniej scharakteryzowanych perspektyw.

Geografia czasu dotyczy „chronogeografii” (czasoprze-strzeni), a mianowicie „istnienia indywidualnego” w skali dnia, roku albo całego życia (biogeografii). W kategoriach geografii czasu można nakreślić fizyczną egzystencję i szlaki życiowe zarówno ludzi, jak i wytworów ich działalno-

ści, co umożliwiła również śledzenie ewolucji krajobrazu, tj. jego genezy, zmian, oceny przez mieszkańców i innych użytkowników. Nałożenie na siebie tych dwóch wymiarów: przestrzeni i czasu, pozwala na uchwycenie dynamiki rzeczywistości. Miasta, jako dzieło człowieka, przechodzące rozmaite przemiany, pozwalają wyodrębnić kolejne warstwy czasu odcisniętego w ich przestrzeni, a tym samym mogą stanowić szczególnie przedmiot szerokiej, interdyscyplinarnej refleksji nad jego złożoną istotą. Oddzielenie czasu od przestrzeni, które postulował Immanuel Kant¹, jest tutaj niemożliwe [Thrift 1977, za: Węclawowicz 1983].

Przedmiotem pracy jest czas w przestrzeni miasta, traktowany szeroko jako: 1) podstawowy atrybut miejskiej rzeczywistości i ludzkiego poznania, 2) ciągłość i przemijanie określonych struktur przestrzennych stanowiących „lustro” kolejnych pokoleń, budujących tożsamość miejsca i tożsamość mieszkańców, 3) specyficzny rytm codziennego i niecodziennego funkcjonowania miasta i jego użytkowników. Rozważana w tej książce problematyka dotyczy zatem zarówno ewoluowania kształtu miasta będącego wyrazem wzajemnego oddziaływania na siebie przestrzeni i czasu, jak i ludzi, którzy codziennie miasto postrzegają, a czas, podobnie jak przestrzeń, przekłada się na ich określone wrażenia i wyobrażenia czasoprzestrzenne.

Celem głównym pracy jest ocena znaczenia czasu, który materializuje się w przestrzeni miasta. Dla realizacji powyższego celu zidentyfikowano wymiary czasu, ukazano sposoby obrazowania i odczytywania czasu w trakcie codziennych miejskich praktyk, a także określono postawy mieszkańców wobec przeszłości, teraźniejszości i przyszłości zapisanej w materialnej formie miasta.

W pracy dokonano próby syntetycznego ujęcia problematyki czasu, która jest przedmiotem zainteresowań przedstawicieli szeroko pojętych nauk społecznych. Wydaje się bowiem, że geograficzna kategoria „czasoprzestrzeni” może stanowić wspólną dla różnych dyscyplin płaszczyznę badania czasu.

Poza walorem poznawczym, praca może mieć także istotny walor praktyczny, wskazując na rolę właściwego planowania i projektowania przestrzeni w taki sposób, aby zachować odpowiednią równowagę pomiędzy dobrze zachowanymi elementami świadczącymi o jej przeszłości, współczesnych wzorcach i kierunkach rozwoju w przyszłości.

---

1 Czas i przestrzeń to kategorie, które wykorzystał Immanuel Kant, aby podzielić całą wiedzę o świecie. W myśl tego podziału, geografia obejmuje wszystko to, co odnosi się do przestrzeni, historia zaś to, co odnosi się do czasu. Dychotomia ta nie tylko delimitowała obszar badań tych dyscyplin przez kolejne dwa stulecia, ale także generowała ich metody badawcze.

Problem czasu doświadczanego, zapisywanego i odczytywanego przez mieszkańców w przestrzeni miasta, podjął w swojej pracy, o przewrotnym tytule *What time is this place?*, K. Lynch [1972]. Można zaryzykować stwierdzenie, że stanowi ona uzupełnienie o wymiar czasu tematyki wcześniejszej książki tego Autora, *The image of the city* [1960], która dotyczyła wyobrażeń przestrzeni miasta i zmieniła spojrzenie na to zagadnienie w studiach miejskich, podejmowanych przez przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych: architektów, geografów, socjologów, psychologów, zwracając ich uwagę na kwestie doświadczania, postrzegania, zapamiętywania i odwzorowywania przestrzeni przez jej użytkowników. Autor sam zauważył, że wiele równoległych twierdzeń, które sformułował na temat społecznych reprezentacji przestrzeni miasta, można przypisać także społecznym reprezentacjom czasu w tej przestrzeni.

It is evident that we should think of environmental image that is both spatial and temporal, a time-place [...]. Places are seen in the mind as changing or apparently static; their character and activity vary rhythmically; they connect with the past and the future. [Lynch 1972: 242]²

Niniejsza książka będzie podobnym dopełnieniem badań nad wyobrażeniami przestrzeni Łodzi, prowadzonych nieprzerwanie od 2000 roku w ramach różnych projektów naukowych [Mordwa 2003; Szkurłat 2006; Jakóbczyk-Gryszkiewicz 2007; Tobiasz-Lis 2010, 2013; Tobiasz-Lis, Wójcik 2014]. Na podstawie sukcesywnie zbieranego materiału empirycznego zauważono, że mieszkańcy Łodzi wyjątkowo szybko rejestrują i reagują na wszelkie działania dotyczące zmian przestrzeni miejskiej. Jednocześnie w swoich wyobrażeniach wielokrotnie odwołują się do przeszłości miasta, kulturowego dziedzictwa, a także definiują swoje oczekiwania względem przyszłości Łodzi. Wydaje się zatem, że trójczłonna koncepcja czasu „było – jest – będzie”, która okazała się być jednym z wymiarów wyobrażeń o przestrzeni miasta, zasługuje w tym przypadku na odrębne, szersze opracowanie.

Praca składa się ze wstępu, czterech rozdziałów i zakończenia. W pierwszej części książki skoncentrowano się na problematyce teoretyczno-metodologicznej, prezentując różne konceptualizacje pojęcia „czasu” i omawiając rozwój badań nad czasem, przede wszystkim w geografii społecznej, ale także w dziedzinach pokrewnych, które stanowią tło dla przedstawianych dalej wyników empirycznych badań nad relacjami przestrzeni i czasu w mieście.

---

2 „Powinniśmy myśleć o obrazie miasta zarówno w kategoriach przestrzennych, jak i czasowych, o «czasoprzestrzeni» [...]. Miejsca są postrzegane jako zmieniające się lub pozornie statyczne; ich charakter zmienia się rytmicznie; łączą przeszłość i przyszłość”. [Lynch 1972: 242] (tłum. P. Tobiasz-Lis).

Rozdziały drugi, trzeci i czwarty stanowią część empiryczną pracy, opracowaną w myśl konstruktywistycznego stanowiska wobec rzeczywistości, która jest społecznie wytworzona i interpretowana przez człowieka. Odwołano się przede wszystkim do badań miasta jako fenomenu społecznego i kulturowego, promowanych przez tzw. kalifornijską szkołę geografii kultury. Jej współtwórca i jeden z czołowych przedstawicieli, E. Soja [1999, za: Wójcik 2014] opracował model trialektyki przestrzeni (*trialectics of spatiality*) będącej podstawą dla rozważań o mieście w trzech kontekstach indywidualnego i zbiorowego istnienia (*trialectics of being*), tj. trwania i czasu (*historicality*), przestrzeni i miejsca (*spatiality*) oraz społecznej reprodukcji (*sociality*). Na tym tle E. Soja wprowadził trzy odmiany przestrzeni (rys. 1), które stały się podstawą dla wielowątkowej interpretacji czasu w części drugiej, trzeciej i czwartej niniejszej pracy.

Rys. 1. Model trialektyki przestrzeni

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Soja [1999], za: Wójcik [2014]

Przestrzeń pierwsza – przestrzeń postrzegana (*perceived*) – odnosi się do sposobów kształtowania i doświadczania przestrzeni przez człowieka i jest wyrazem związku pomiędzy układami społecznymi i przestrzenią. Tak interpretowana przestrzeń zmienia się w czasie i na podstawie charakterystycznych cech krajobrazowo-fizjonomicznych miasta przedprzemysłowego, przemysłowego i poprzemysłowego, obiektywnie można wyodrębnić w niej kolejne warstwy będące świadectwem przeszłości, teraźniejszości i przyszłości.

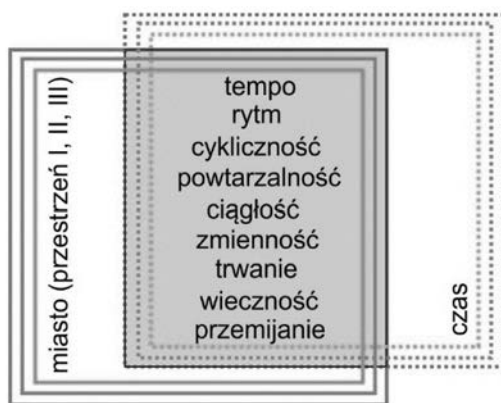
Przestrzeń druga – przestrzeń wyobrażana (*conceived*) – ma charakter bardziej subiektywny niż przestrzeń pierwsza, jest konstruowana społecznie w wyniku nadania jej wymiaru symbolicznego. Ma charakter przedstawień przestrzennych – „myśli o przestrzeni”, „obrazów o przestrzeni”, które opowiadają o zmianach miasta w czasie. W książce analizowano

zmieniający się w czasie obraz Łodzi, prezentowany wizualnie w formie map i widokówek wydawanych od początku jej dynamicznego rozwoju jako miasta przemysłowego. Omówiono także takie miejsca w przestrzeni miasta, które zdaniem mieszkańców stanowią symboliczny zapis przeszłości, „opowiadają historię miasta”, kształtują tożsamość miasta i jego mieszkańców.

Przestrzeń trzecia – przestrzeń przeżywana (*lived*) – mieści się w pojęciu „codzienności” jako podstawa różnych praktyk indywidualnego życia. Doświadczenie czasu w mieście, sposoby orientacji w czasie, systemy rachuby czasu, stosowane do tego miary, wyobrażenia na temat przemijania i trwania, następstwa i zmiany w kontekście miejskiej przestrzeni, są istotnym elementem codzienności. Doświadczenie, które jest pojęciem wieloznacznym, będzie tutaj rozumiane jako zapis w świadomości przeżytych zdarzeń, sytuacji, kontaktów z przestrzenią miejską i wiedza wyniesiona z własnych, wcześniejszych działań, zachowań czy przeżyć.

Każdej odmianie przestrzeni, zdaniem Autorki, można przypisać równoległą interpretację czasu (rys. 2). Jak już wcześniej wspomniano, sprowadzenie rzeczywistości do kategorii czasoprzestrzeni powoduje, iż wymiarów tych nie da się od siebie oddzielić. Rysunek 2 ilustruje prostotę, a jednocześnie wielowątkowość zagadnień poruszanych w pracy. Proste jest tutaj nałożenie na siebie wymiarów czasu i przestrzeni, choć ich trójdzielna natura już komplikuje przedmiot badań i każe spojrzeć na niego z co najmniej trzech perspektyw. Kolejne wątki pojawiają się, kiedy w tej złożonej czasoprzestrzeni zaczniemy poszukiwać takich właściwości czasu, jak: tempo, cykliczność, powtarzalność, ciągłość, zmienność, trwanie, wieczność, przemijanie, które tworzą liczne opozycje, np.: chwila i trwanie.

Rys. 2. Przestrzeń miasta i czas jako podstawowe wymiary rzeczywistości społecznej

Źródło: opracowanie własne